УДК 82-1/-9

Оксана ЖУРАВСЬКА (Київ)

ФАНТАСТИЧНЕ В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ ЖАНРУ Й СТИЛЮ ХИМЕРНОГО РОМАНУ

Анотація. У статті аналізується фантастичне на рівні часопросторової організації як жанроутворювальний чинник химерного роману в контексті проблеми інтертекстуальності. Обраний фокус дослідження обумовлений тим, що художній хронотоп химерних романів формується також через коди інших вторинних моделювальних систем. Їх художня трансформація та інтерпретація зумовлені включенням текстів у культурний контекст, загальносвітовий та український, а також особливостями індивідуального прочитання авторами текстів культури, але відповідно до жанрових законів роману.
Ключові слова: жанр, химерний роман, хронотоп, фантастичне, екзистенціалізм.

Постановка проблеми. Як явище національної літератури у межах «блокованої» культури парадигма химерних романів охоплює індивідуально-стильові варіанти із домінантою комічного чи містичного, при цьому тісно пов'язана із загальносвітовим літературним процесом (вплив естетики «магічного реалізму») та екзистенціалістським філософським мисленням. Їх уплив означує формування нової концепції часу й особистості, що знаходять відображення в романному хронотопі.

Фантастичне вивчалося на матеріалі химерних романів 2-ї пол. ХХ ст. як художній прийом, проте рівень часопросторової організації (хронотоп) з цих позицій ґрунтовно не аналізувався, що й зумовлює **актуальність** дослідження.

Метою статті є визначення підходів до вивчення фантастичного в химерних романах з урахуванням особливостей їх хронотопу, а також втіленої концепції особистості, що включає й питання про інтертекстуальність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема, що актуалізується на перетині питань про жанрову специфіку химерного роману й фантастичного в літературі, досліджується у монографії А. Кравченка «Художня умовність в українській радянській прозі» (1988) [3]. Автор створює теоретичний апарат, що дозволяє визначити ряд важливих для розуміння жанрової природи химерного роману особливостей і на рівні філософської концепції, і на рівні творення характерів, і на рівні відтворення просторово-часових параметрів.

А. Горнятко-Шумилович застосовує розроблену А. Кравченком чотирирівневу класифікацію умовності для дослідження прози В. Шевчука, що дозволяє конкретизувати типові засоби і прийоми створення умовності на концептуальному, характерологічному, ситуаційному й оповідному рівнях. Дослідниця включає в сферу поняття «химерний» не тільки засоби вторинної умовності, а й засоби гумору, що мають фольклорну основу й використовуються як своєрідний інструмент дослідження злободенних проблем сучасності [2].

Виклад основного матеріалу. Одна зі складових химерності – фантастичне – інтерпретується як деформація життєподібних форм з метою актуалізації злободенних проблем і складних філософських питань, проте на рівні хронотопу така кваліфікація не завжди правомірна. Наприклад, «сон» у художньому творі може бути елементом осмислення героєм щоденного досвіду, констатацією і своєрідним аналізом подій, що відбулися. Проте до сфери «ірреального» зображеного світу можна віднести елемент «сон», якщо він розмикає внутрішній часопростір героя для читацької рецепції, стає елементом оприявнення трансцендентного – подією в зображеному світі або надає зображеному статусу особливого універсуму шляхом трансформації часопросторових параметрів.

Так, Є. Фарино зазначає, що фіктивні елементи часопросторової структури художнього твору покликані зруйнувати попередні системи умовності й запропонувати нові, які будуть спочатку сприйматися читачами як «менш умовні» або «не умовні» [9, с. 376]. Таким чином, співіснування в мистецькому творі умовно «внутрішньої реальності» і «внутрішньої фікції» виконує важливу функцію – підсилення рангу «реальності», «невигаданості» першої й відповідно «умовності» другої, проте кінцевий результат взаємодії цих елементів зумовлюється правилами системи, в якій вони моделюються, що впливає й на спосіб його інтерпретації реципієнтом.

З огляду на вищесказане проблема фантастичного як жанроутворювального чинника химерного роману має включати й питання про інтертекстуальність, адже формування художнього універсуму (хронотопу) цього типу літературних творів відбувається і через коди інших «усталених» систем, інтерпретація й трансформація яких, з одного боку, зумовлена включенням тексту у великий культурний контекст, а з іншого, – особливостями індивідуального прочитання автором тексту культури, але за жанровими законами роману.

Одним із аспектів зазначеної проблеми є міфопоетика химерного роману, яка становить інтерес у зв'язку з використанням традиційних міфологічних сюжетів й образів і творенням авторського міфу.

Урахування першої складової, підґрунтям якої зазвичай є розуміння химерної прози як своєрідної

«поступки» у контексті панівного соцреалізму, дає підстави оцінювати результати художніх пошуків авторів як невдалі запозичення й художні прорахунки. Так, на думку М. Стеха, віджилі культурні стереотипи знаходять відображення у химерних романах через вплив уставлених авторських міфологем, зокрема сформованого М. Гоголем міфу України, що між тим не скасовує осучаснення тем, переміщених у реалії повоєнної радянської України, напівфантастичної перспективи розповіді, майстерності форми та стилю [8].

На наш погляд, репрезентований у творчості В. Шевчука варіант авторської міфопроекції України, не варто трактувати як «антигоголівський». Адже функції коду іронії, що характеризує твори із тяжінням до комічного, у романі В. Шевчука виконує код символів, що принципово для читацької рецепції, а не дослідницької. Формування концепції людини у романі «Дім на горі» й особливості індивідуального стилю письменника зумовлені осмисленням української барокової культури й спадщини українського поета й філософа Г. Сковороди. Причому одним із ключових завдань В. Шевчука як вченого й письменника було дослідження процесу «творення в Україні інтелігенції як духовної субстанції» [11, с. 37] і тема творення еліт в загальносвітовому масштабі.

Проте розмикання меж українського культурного контексту через входження в контекст загальноєвропейський і світовий як ідея характеризує не тільки твір В. Шевчука, а й твори О. Ільченка, Є. Гуцала. Головні герої романів «Дім на горі», «Козацькому роду нема переводу», «Позичений чоловік» як представники української еліти, що репрезентують різні її прошарки (відповідно козацтво, селянство (у контексті твору – колгоспники), інтелігенцію), на наш погляд, рівнозначні в контексті ширшої, ніж комплекс національної меншовартості, проблеми збереження ментальності нації.

Отже, конформізм чи нонконформізм героїв химерних романів також відображає загальну тенденцію розвитку українського суспільства, а от сприйняття чи несприйняття проблеми у сформульованому письменниками вигляді не є визначальним критерієм щодо оцінки індивідуально-стильових особливостей письменника. Тому важко погодитися із А. Горнятко-Шумилович, яка стверджує, що у таких романах, як„Козацькому роду нема переводу...” О. Ільченка, „Позичений чоловік” Є. Гуцала, „Лебедина зграя” В. Земляка засоби «химерності» (сміх, народна фантастика, історичний колорит) «*традиційно застосовуються для того, щоб забавляти, розважати читача*», у той час як у В. Шевчука – це засоби «*психоаналізу, пізнання людини, метафізики її душі*» [2, с. 11-12].

Отже, стилістичне тяжіння химерних романів до гумору, з одного боку, й дивовижного, фантастичного, ірреального, ірраціонального, з іншого, в різних варіантах художнього кодування є проявами однієї тенденції, – заперечення в художній спосіб нав’язуваних «згори» в радянському соціуму цінностей, приховане через іронію, гротеск, символи чи озвучене прагнення зруйнувати або перебудувати усталені культурні, соціальні, політичні зв’язки, що супроводжується формуванням нової концепції особистості.

При цьому химерний роман характеризується екзистенційними подіями вибору, що розгортаються у метафізичній площині. Цей процес, у тому числі, зумовлений впливом екзистенціального філософського мислення із визнанням унікальності ірраціонального людського буття, посиленою увагою до емоційного й духовного стану особистості, пошуками шляхів збереження «Я».

Формування такої концепції особистості передбачало застосування інших методів її пізнавального розуміння, зокрема через літературу, що закладає й основи нового типу художнього мислення, формування нового романного хронотопу, в якому знаходять відображення уявлення про ірраціональне й ірреальне.

З огляду на вищесказане логічними видаються й спроби дослідників проаналізувати химерний роман у контексті світового літературного процесу другої половини ХХ століття, зокрема проведення паралелей із творами «магічного реалізму» й віднайдення типологічної спорідненості між художніми явищами української й світової літератури.

Наприклад, на думку Ю. Падар, типологічна схожість латиноамериканської й химерної прози полягає в тому, що фольклорні й міфологічні компоненти в їх художній структурі поступово розширюють функціональні можливості: якщо спочатку фольклор є першоосновою відтворення, калькування, то поступово стає конструктивним компонентом поетики художнього твору [6, с. 399].

Отже, у контексті дослідження жанрових особливостей химерного роману міфологізм може тлумачитися як авторська інтерпретація вторинних знаків-символів, не тільки збережених у фольклорі й пізніше трансформованих чи інтерпретованих, а й сформованих на різних етапах розвитку української культури авторських міфологем.

Проте типологічна схожість двох літературних явищ проявляється на рівні поетики не тільки зверненням й переосмисленням первісної міфологічної основи реальності й авторськими пошуками автентичності, особливим структуруванням художнього універсуму як подвійної реальності (первинної й прихованої, побутової і фантастичної, їх співіснування і взаємопроникнення), а й ще рядом ознак, наприклад уведення мотиву дива, суб’єктивність і відносність часу тощо.

Така функціональна спорідненість, що знаходить відображення на рівні поетики, дозволяє розглядати явища латиноамериканської та української культур як прояви однієї загальнолітературної тенденції, що початково формується як прагнення відновити міфічно-магічне світосприйняття, а надалі вписується у парадигму екзистенціалістського філософського мислення.

Корисне для аналізу жанрових особливостей химерного роману спостереження щодо співвідношення міфологізму й екзистенціалістських ідей у романній структурі знаходимо в роботі Е. Годованної, присвяченого творчості Дж. Фаулза: «*міфологізм виявляє себе в авторському прагненні створити багатозначний підтекст – романний рівень класичних архетипів. Екзистенціалізм – у реалізації становлення особистості, що проходить випробування „межовою ситуацією*“» [1, с. 57].

Можемо припустити, що у випадку химерного роману йдеться не тільки про роль міфологізму, а й фольклорних, барокових елементів у творенні контекстуального тла, що є наслідком прив'язування події чи будь-якого предмета художнього зображення до неготового теперішнього, спрямованого у незавершене майбутнє безкінечними часовими переходами, внаслідок чого втрачається смислова незмінність.

Отже, у химерних романах, незалежно від стилістичного тяжіння до гумористичного чи містичного, міфологізм можна вважати основою творення авторської універсальної моделі світу, що дозволяє вийти за соціально-історичні та просторово-часові межі. З цих позицій, наприклад у романі О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу, або ж Козак Мамай та Чужа Молодиця» вибудовується міф про життя українського народу із його надособистісною мудрістю [5, с. 42], у романі Є. Гуцала «Позичений чоловік» – міф про життя українського радянського селянства, у романі В. Шевчука «Дім на горі» – міф про життя української творчої інтелігенції [12, с. 103]. При цьому міф є багатозначним підтекстом для формування комплексу екзистенціальних проблем, розв'язання яких виходить за межі зображеного світу, охоплюючи позамежний авторський хронотоп (проблеми «творчості» й «свободи», відповідальності особистості за екзистенційний вибір тощо).

Розгортання концептуальних смислів у химерному романі між двома полюсами світобачення й мислення – міфологічного й філософського – може мати інший варіант інтерпретації. Це художній результат авторських метафізичних пошуків, якщо розуміти метафізику як естетичне явище. Таким чином, у химерних романах (О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу», Є. Гуцала «Позичений чоловік», В. Шевчука «Дім на горі») історичне минуле й сучасність набувають метафізичної інтерпретації, що пояснює природу фантастичного в них, з одного боку, а з іншого – не виключає актуальності питань про авторський міф і міфологізм як спосіб поетичної реалізації міфу.

Звернемо увагу також і на те, що визначення місця химерного роману в літературному процесі 2-ї пол. ХХ ст. потребує аналізу цього явища в контексті літератури постмодернізму. На наш погляд, порівняння концептуальних основ химерних романів і постмодерністських має здійснюватися в точках перетину підходів екзистенціалізму й постмодернізму до ключових категорій філософії, що знаходить відображення насамперед в художній концепції людини.

Одна із найважливіших точок перетину концепцій пов'язана із категоріями «буття», «страху» й «самотності». Якщо герой химерного роману переживає кризу безвідповідальності (наприклад, реалізується як мотив бездітності головних героїв), розв'язкою якої є відповідальний вибір (творчість як реалізація батьківського потенціалу), то постмодерний герой переживає драму «*відсутності потреби відповідати хоч за щось, обирає простір самотності \ відштовхування «інших», себе», він «або неспроможний завершити свій пошук, або закінчуючи його, залишається так само самотнім*» [10, с. 154].

Наприклад, на думку Л. Лавринович, образ головного героя роману Є. Гуцала «Позичений чоловік» побудований відповідно до правил стереотипізації – «*під впливом соціальних міфів опиняються чи не всі персонажі роману*» [4], і не вносить у змістове поле твору авторитетні ідеї, що є результатом авторського осмислення певного життєвого типу у всіх його соціальних зв'язках.

На наш погляд, причини «однаковості» героїв полягають в іншому – у «привласненні» всього часопростору зображуваних подій головним героєм, унікальне й неповторне буття якого й перебуває в центрі уваги письменника. Як доводить аналіз хронотопа, інші персонажі й події роману подаються крізь призму світогляду Хоми Прищепи, а не як самоцінні. Обставини впливають на рішення головного героя, але тільки як матеріал рефлексії, спостереження, самоаналізу. «Тяжіння до етосу» є результатом свідомого й відповідального екзистенційного вибору особистості «химерника», що реалізується мотивом «тривоги» не тільки за своє буття, а й за буття усього людства.

Отже, як свідчать результати аналізу літератури з проблеми, дослідження фантастичного в химерному романі як художнього прийому без урахування такого рівня його структури, як концепція особистості, не дає повноцінного уявлення про його природу, а тільки прояснює певні жанровостильові особливості, зокрема джерела походження певних форм, шляхи й прийоми їх художньої трансформації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Годованная Э. Г. Философско-эстетические доминанты русского и европейского постмодернизма и творчество Джона Фаулза : дис. канд. філ. наук : 10.01.03 / Годованная Эльмира Георгиевна – Краснодар, 2004. – 213 с.

2. Горнятко-Шумилович А. Й. Інтелектуалізм прози Валерія Шевчука : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філ. наук : спец. 10.01.01 "Українська література" / Горнятко-Шумилович Анна Йосипівна – Львів, 1999. – 20 с.

3. Кравченко А. Є. Художня умовність в українській радянській прозі / А. Є. Кравченко; відп. ред.: І. О. Дзеверін; АН Української РСР, Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка. – К. : Наукова думка, 1988. – 128 с.

4. Лавринович Л. Б. Постмодернізм в українській, польській та російській прозі: типологія образу-персонажа : дис. канд. філ. наук : 10.01.05 / Лавринович Лілія Борисівна – Луцьк, 2002. – 175 с.

5. Нарівська В. «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця» О.Ільченка як авторський міф про народження химерного роману із екфрасису «Козаків-Мамаїв» / Валентина Нарівська // Вісник Одеського національного університету. Сер.: Філологія. – 2014. – Т19. – Вип. 3(9). – С. 42-53.

6. Падар Ю.А. «Магічний реалізм» і «химерна проза»: протистояння чи взаємодія? / Ю.А. Падар // Літературознавчі студії : [зб. наук. пр.]. – К.: ВД Дмитра Бураго, 2011. – Вип. 33. – С. 397-404.

7. Рымарь Н. Т. Теория автора и проблема художественной деятельности / Н. Т. Рымарь, В. Скобелев. – Воронеж: Логос Траст, 1994. – С. 115.

8. Стех М.Р. Широка панорама малої прози [Електронний ресурс] / М. Р. Стех // Критика. – 2011. – Число 1–2 (Січень-Лютий). – С. 29–34. – Режим доступу : https://krytyka.com/ua/articles/shyroka-panorama-maloyi-prozy

9. Фарино Е. Введение в литературоведение / Ежи Фарино. – М.: Издательство РГПУ им. А.И. Герцена, 2004. – С. 376.

10. Чаплинська О.В. Філософсько-літературне осмислення самотності доби постмодернізму / О.В. Чаплинська // Вісник Дніпропетровського університету. Філософія. №9/2. – Вип. 22 (2). 2012. – С. 154-157.

11. Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література XVI-XVIII століть: У 2 кн. Книга друга: Розвинене бароко. Пізнє бароко. – К.: Либідь, 2005. – С. 37.

12. Pavlyshyn M. The Soviet Ukrainian Whimsical novel / M. Pavlyshyn // Journal of Ukrainian Studies. – Toronto. – Vol.1. – Iss.1, (Summer). – 2000. – 103-120 pp.

O. Zhuravskaya

Fantastic in the context of the problem of the genre and style of the whimsical novel

Summary. The present article deals with the fantastic at the level of time-space organization as a genre-forming factor of the Whimsical novel in the context of the problem of intertextuality.

The focus of research is due to the fact that the artistic chronotope of Whimsical novels is also formed through the codes of other secondary modeling systems. Their artistic transformation and interpretation are conditioned by the inclusion of texts in the cultural context, global and Ukrainian, as well as the peculiarities of individual reading by the authors of the texts of culture, but in accordance with the genre laws of the novel.

Key words: genre, the Whimsical novel, chronotope, existentialism

Одержано 21.02.2018 р.

© Журавська О., 2018